

željka čorak

**stil
i
karakter
suvremenih
zahvata
u
jadranski
prostor**

I Prepoznavanje prostornih zahtjeva

Neka odmah na početku more uđe u prostor svako- ga tko čita ovaj zapis; neka uđe u svim slikama kojima sjećanje raspolaže, neka polako ispunja sobu sve dok se ne dokine daljina.

Taj poziv pojedinačnim iskustvima o zajedničkom moru nije samo način da se prevlada granica ovog medija koji ne dopušta dostatno dioništvo slike. Otvaranje privatnog ekrana sjećanja sugerirat će čitaču nešto drugo: osjećaj da je riječ o nečemu vlastitom, o nečemu što i njemu samom pripada.

Da nam pripada more, nismo saznavali samo po dobru: taj prvi dobitak jednog barbarskog naroda odlučio je njegovom sudbinom. Otvorivši mu do- stup u krug vrhunske civilizacije i kulture davno- ga svijeta, namijenio mu je i budućnost stalne ug- roženosti. Taj prostor sredozemne obale razlog je svemu što se s Hrvatskom zbivalo od početaka do današnjega dana.

Prodor na more danas, doduše, više ne znači ulazak u povijest: vrijeme se prostorom već stiglo ravno- mjernije rasporediti. Ali u mnogo prizemnijim, ekonomskim ili strateškim motivima bitke za more, koja uvijek traje, podsvjesno preživljuju i recidive kompleksa narodâ što taj svijetli krug svijeta ni- kada nisu dijelili.

Ako, dakle, izbiti na more nije više pitanje ulaska u povijest, biti na moru ipak je pitanje ostajanja u njoj. U povijesti se ostaje kulturom; svim ostalim, u vremenu. A taj jadranski prostor, koji je našoj kulturi najviše dao, upravo zato najviše od nje i zahtijeva.

Prihvatimo dakle izvod da je jadranski prostor pr- venstveno područje našeg kulturnog, to jest našega povijesnog samopotvrđivanja. Iz toga proizlazi da je samo oblikovanje jadranskoga prostora bitna sa- stavnica toga samopotvrđivanja, te ako razmatra- mo karakter oblikovanja jadranskoga prostora u sadašnjem trenutku, razmatramo i karakter svoje suvremene samopotvrde

Pojam »oblikovanja prostora« već je međuodnos koji uključuje dva elementa: prostor i oblikovanje; zatečeno i dodano; te se prema tome njegovo zna- čenje iskazuje kao dijalektički odnos zaštite i grad- nje. Pri tom zaštita, u odnosu prema gradnji, nipo- što nije pasivni princip pristupa prostoru; oba su principa ravnopravno djelatna na isti način na koji objekt trouv , kao prijenosnik stanovite spoznaje, postaje autorsko djelo.

Iz toga proizlazi nekoliko zaključaka. Prvo, da je pitanje oblikovanja prostora pitanje spoznaje pro- stora; drugo, da je spoznati prostor ne tek podloga za djelo, nego djelo samo; i treće, da je pitanje gradnje prema tome pitanje nadgradnje.

Ako je riječ o spoznaji prostora, onda je prostor tek skraćunica za nedjeljiv sklop prostor-vrijeme. Ali u analizi konkretnoga fenomena, kao što je u ovom slučaju jadransko područje, odrednice toga nedje- ljivoga sklopa, iako neprekidno prizivajući jedna drugu, moraju se riječima zasebno iskazati.

Geografski: uz spojnicu istoga mora, jadranski je prostor izrazito mnogolik; sjeveran, srednji i južni sa svim osobitostima, otočan, obalni i zaledni; a unutar te grube podjele, svaka uvala na svoj način tumači more, nad svakim otokom sunce uzrokuje drugačije sjene, svaka stijena pruža ili zaklanja drugačiji vidik.

Prva spoznaja o prostoru Jadrana proizlazi dakle iz prepoznavanja njegove mnogolikosti.

Što je cjelina neke mnogolikosti sastavljena iz ve- ćeg broja zasebno zatvorivih jedinica, što je dakle gušća njezina strukturalna mreža, to je snažniji ot- por njezine dorečenosti prema ulasku svakoga no- voga elementa. To pak ne znači zahtjev za odusta- janjem od novih elemenata, nego zahtjev za nji- hovom snagom koja o zatečenome, što je odrede- nije, mora voditi više računa. Nije pustinja sluča- jan prostor fatamorgane.

Druga spoznaja o jadranskom području proizlazi iz prepoznavanja jasne određenosti svake od njego- vih mikroprostornih jedinica.

Ona mnogolikost koju smo prepoznali u geograf- skim obilježjima jadranskoga područja iskazuje se i u oblicima življenja što su se na njemu razvili. A kako se oblici življenja neposredno očituju u obli- cima naselja, tako je jadransko područje i u tom smislu obilježeno jednakom mnogolikošću. I to u rasponu intenzivnih krajnosti: od svjetionika do Dubrovnika; od osamljenog boravišta najrazličiti- jih ekonomskih i društvenih motivacija — eremit- skog staništa, gosparskog ljetnikovca i tako dalje — do aglomeracije (i aglomeracija) što predsta- vlja vrhunac misli grada ne samo u našim, nego i u svjetskim razmjerima.

Treća spoznaja o prostoru Jadrana proizlazi dakle iz prepoznavanja bogatih i mnogostrukih oblika življenja što su izrasli na tome tlu; četvrta, nepo- sredno vezana s njom, odnosi se na bogatstvo obli- ka naselja kao neposredan ishod raznovrsnih obli- ka življenja.

Moglo bi se reći da gotovo svako područje posjeduje stanovitu raznovrsnost tipova naselja, i da prema tome nije riječ o nečemu toliko specifičnom. Ali treba uzeti u obzir da se kvantiteta ovdje sigurno pretvara u kvalitetu. A uz to, u svim oblicima jadranskih naselja daje se prepoznati crta koja ih ujedinijuje isto onako kao što spojnica mora veže sve jadranske geografske raznolikosti.

Da bismo tu zajedničku crtu prepoznali, pozvat ćemo se u ovoj prilici na dva neuobičajena primjera. Prvi je od njih jedna stara nakupina ovčjih nastambi na jugozapadnom središnjem dijelu Pelješkog poluotoka; drugi je automobilski kamp, u slučajnom i privremenom obliku kakav je grupa talijanskih turista formirala ovog ljeta u Selcu.

Uzeli smo ta dva primjera stoga što su naoko toliko rubni da bi se traženom zajedničko svojstvo jadranskih naselja, ako se i u njima prepoznaje, to jače moralo potvrditi. Ali, premda rubni, ti su primjeri na stanovit način i primarni, to jest, ostvareni su kao rezultat neposrednog, spontanog instinkta »korisnika« krajolika. Dakako da je uz neposredan instinkt morala djelovati i sugestija već artikulirane životne okoline.

Kamene ovčje štalice, koje smo spomenuli, tvore gust splet »ulica« a pojedine grupe tih »zdanja« oblikuju prave male ovčje trgove. Struktura ovčjeg naselja pokazuje zbijenost gradnji, maksimalnu dinamičnost i mnogosmjernost mogućih tokova kretanja, te jasno naglašene zajedničke prostore zastavljanja, to jest komunikacije. Dakako da je riječ o izravnoj projekciji ljudskoga naselja, o izravnoj antropomorfizaciji životinjskoga carstva.

Naselje što su ga automobilima, kućicama na kotačima i šatorima improvizirali talijanski turisti ravnalo se prema identičnoj shemi. Njegovo središte, istaknimo to, nije postao objekt priručnoga buffeta, nego jasno zaokružen trg, aktivna prostorna praznina u koju su se ulijevale »uličice« i prema kojoj su se orijentirale stambene jedinice. Smjer prema buffetu funkcionirao je, dakle, kao još jedno obogaćenje moguće strukture kretanja, kao još jedno žarište prostorne napetosti. Treba spomenuti i to da je trg bio zatvoren i da je naselje, nazovimo ga tako, bilo uvrnuto u sebe, bez obzira na to što se nalazilo najviše deset metara od mora; prema tome, imperativ zajedništva nadvladao je individualnu potrebu za kontemplacijom vidika. Vidik je tako shvaćen kao čimbenik koji maksimalno aktivira kretanje pojedinca; nipošto pasivno pružen na tanjuru, nego cilj što zahtijeva svjesnu namjeru hoda.

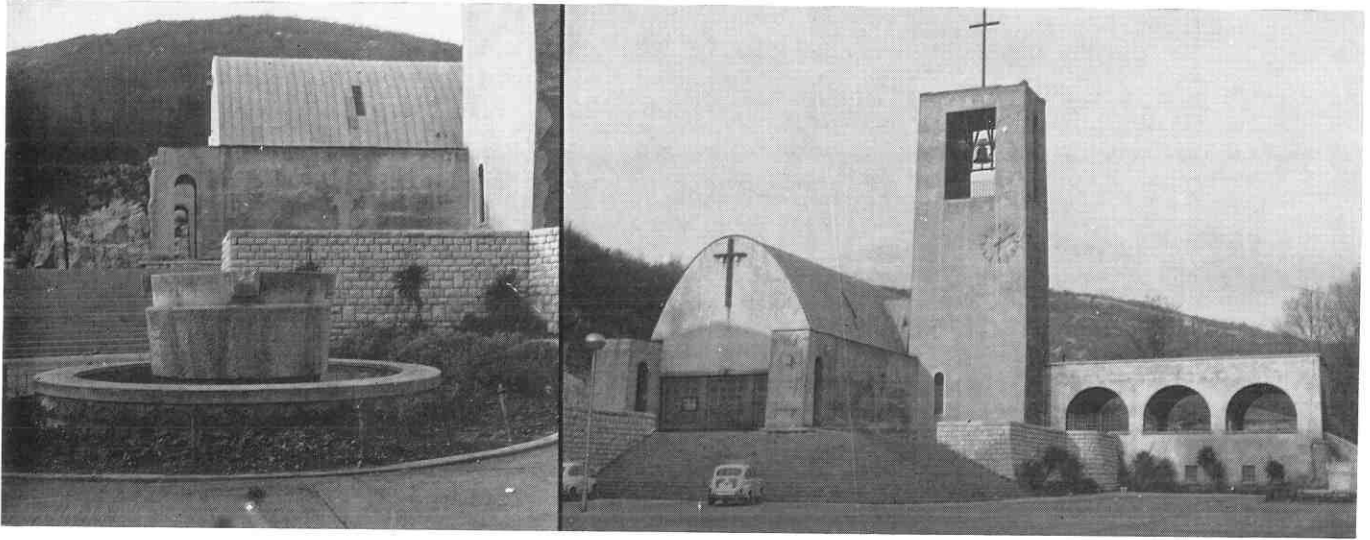
Iz analize tih dvaju rudimentarnih naselja — za ovce i za motorizirane nomade — naselja u kojima instinkt i iskustvo progovaraju u najčišćem

stanju, doznajemo: da su oba obilježena gustoćom izgradnje, bogatstvom, napetošću i dinamikom prostornih silnica — mogućih smjerova kretanja u prostoru — i da oba posjeduju svoja žarišta prostorne privlačnosti — prostorna težišta — u obliku zajedničkih otvorenih površina, aktivnih prostornih praznina.

Ista obilježja susreću se i u analizi onih jadranskih naselja što ih, tek zbog malih razmjera, zovemo selima. A dakako da se umnožavaju i intenziviraju što je naselje veće, i kulminiraju u jadranskim gradovima.

Gustoća izgradnje, množina smjerova, aktivne prostorne praznine nedvojbeni su fizički čimbenici prostora zajedništva. Ako se pozovemo na vlastitu već upotrijebljenu formulu, čovjek i zemlja jest selo; čovjek i čovjek je grad. Na jadranskom području, odnos čovjek-zemlja sekundaran je prema odnosu čovjek-čovjek. Spomenuti elementi gradskosti u pravilu prožimaju jadranska naselja, te ravnaju strukturom čak i najmanjih među njima, čak i osamljenih gospodarskih kompleksa. U tom smislu na Jadranu se o selima u pravome smislu riječi zapravo i ne može govoriti: svako je od njih po svojoj biti minijaturni grad.

Peta spoznaja o jadranskom prostoru proizlazi dakle iz prepoznavanja izrazito urbane biti i strukture njegovih naselja. Kao što smo ustanovili da svaka mikroprostorna pejzažna jedinica jadranskoga područja posjeduje jasnu vlastitu određenost, tako se to isto može uočiti i kad je riječ o naseljima. Usprkos zajedničkim crtama što smo ih zamijetili u njihovoj strukturi, svako od njih ponaša se prema krajoliku u kojemu je izraslo u skladu s postavkom da je spoznati prostor već djelo za sebe. Svako jadransko naselje predstavlja spoznaju svoga tla, te stoga u odnosu prema njemu dostiže stupanj nadgradnje. Poslužimo se opet jednim manje poznatim primjerom.

Najstarije naselje Susak razvilo se ne na obali, nego na visoravni otoka, u skladu sa zanimanjem stanovnika koji su prvenstveno vinogradari. Svojom strukturom i ono potvrđuje tezu o urbanom karakteru jadranskih naseobina. Urbanistički, posve je blisko gradićima istarske unutrašnjosti. Ali nakon kratke šetnje posjetilac primjećuje neobičan element: mnoge kuće zaobljenih volumena. Prvi trenutak provjerava obod kamenoga grada, razmišljajući o fortifikacionim motivacijama. Zatim učestalo zapaža istu pojavu i u njegovu unutrašnjem tkivu. Pokušava je protumačiti oblicima parcela, ali se to tumačenje ne uspijeva održati. Zatim razmatra zakonitosti kretanja i prisjeća se zaobljenih uglova u urbanim tkivima tridesetih godina ovoga stoljeća: ni to se objašnjenje ne pokazuje dostatnim. Kada, napokon, proluta cijelim otokom te prođe putovima usječenim u pješćane kanjone mekih i povodljivih strana, ustanovi da na cijelom otoku nema oštroga kuta, i da sva raskrižja imaju zaobljene uglove. Iako su kuće građene od drugoga, tvrđeg materijala — u skladu sa svojom funkcijom zaštite, iako je grad kamen, osjetio je karakter svoga otoka, zadržao ga u svome tijelu, i u isti ga trenutak sintetizirao i ekspresivizirao kao snažna krana.

Šesta spoznaja o jadranskom prostoru proizlazi iz prepoznavanja naselja, ili ljudskog gradbenog zahvata, kao sinteze i kreativne ekspresivizacije zatečenoga tla.

Analizirajući u općim crtama jadranska naselja, nabrajali smo ona njihova najvažnija strukturalna svojstva prema kojima prepoznajemo njihov urbani karakter. Prelazeći na područje specifičnog ustanovili smo zaseban, vlastit i kreativno zavisan odnos svakoga od njih prema zatečenom krajoliku. Sada, došavši do točke na kojoj se već dodiruju općenitosti i pojedinačnosti, možemo se vratiti u tkivo naselja, i razmotriti one njegove crte što doduše nisu više kostur, ali zato ispunu općevažeće strukture. Pozovimo se još jednom na malo poznat primjer: to je treći, najstariji preostali i u kopno najdublje uvučen sloj pelješkog Trstenika. Ako smo dinamičnost prostornih silnica uočili u tlocrtu jadranskoga naselja — u njegovu makrorazmjeru — onda nam raščlamba jedne jedine trsteničke ulice odaje jednaku sliku. Ta je ulica skandirana ponekom stubom, kuće su uvučene ili primaknute od njezine zamišljene linije, ulazi su na razini zemlje ili uzdignuti nad nju, tako da se kućna stubišta poput riječnih odvojaka odlijevaju u živim deltama od matice javnoga prometnoga toka. U svakom, i najmanjem detalju potvrđuje se misao cjeline. Sedma spoznaja o jadranskom prostoru odnosi se na dosljednu podvrgnutost istim zahtjevima u makrorelacijama i mikrorelacijama. Drugim riječima, jadranska naselja imaju urbani karakter, a svaki element naselja potvrđuje taj karakter u funkciji živog aktiviranja sveukupnog čovjekova bića.

Od ove točke nadalje razmišljanje kreće u dva smjera.

Prvo, očito je da smo dotaknuli problematiku pojedinačnoga, dakle problematiku arhitekture u užem smislu. Ali već analiza jednog jedinoga dubrovačkog ljetnikovca, s njegovim pripadnim mikropejzažem, donijet će potpuno jednake rezultate i potvrditi prethodne izvode. Kad se ti ljetnikovci usporede s istodobnim venetskim vilama, dobivaju se upravo dvije suprotne paradigme odnosa prema krajoliku: onoliko u stvarnosti suprotne kao što se bar u teoriji suprotstavljaju organičnost i funkcionalizam — sraslost s pejzažem i apstraktno sjedanje u nj, toplina i hladnoća — u arhitekturi prve polovice dvadesetoga stoljeća. Upravo na primjeru dubrovačkih ljetnikovaca (spomenimo posebno Sorkočevićev ljetnikovac u Gružu) graditeljska tradicija jadranskog područja iskazuje se kao iznad svega organička (upotrijebimo uvjetno taj termin); to jače i to uvjerljivije što je riječ o pojedinačnim objektima koji posjeduju dušu gradova, a što to znači, nastojali smo prethodno ustanoviti. Drugi smjer razmišljanja polazi od dotaknute problematike cjelovitosti. Tu cjelovitost provjerili smo u materijalnim elementima, provjerili smo je dakle kao rezultat, ali za našu svrhu važno je razmotriti i razloge i putove koji su je omogućili. To će ujedno reći da dodirujemo i drugi dio tek prinudno razdijeljenog sklopa prostor-vrijeme, to jest problematiku vremena. Očito je da su jadranske prirodno-povijesne sredine, prostori sjedinjenja prirode i ljudske ruke u nove vrijednosti, nastajale dugotrajnim procesima. Moglo bi se, dakle, uzeti da je njihova cjelovitost zasluga patine vremena, i da ju je danas, kad se u kratkom roku gradi onoliko koliko su izgradila stoljeća, nemoguće postići. Ali ako se sada još jednom sjetimo spomenutog automobilskog naselja talijanskih turista, nastaloga u jednom trenu a po duhu savršeno primjerenog biću kraja, onda ta isprika otpada zauvijek iz vrlo jednostavna razloga.

To živo naselje nastalo je u jednom trenutku kao rezultat jasne težnje i interesa jedne zajednice. Ono što kontinuitet vremena ostvaruje i provjerava u nesvjesnom, u instinktivnom, to u svjesnom ostvaruje jasna težnja i namjera. Kontinuitet vremena i jasnoća htijenja u odnosu na rezultat pokazuju se kao zamjenjivi. I tako smo na kraju zatvorili krug ponovljenom spoznajom da je pitanje oblikovanja prostora pitanje spoznaje prostora.

Sažimajući ovaj napis, koji je uvod u razmatranje suvremenog pristupa jadranskom prostoru, moramo razjašnjenjem svrhe toga uvoda ipak opravdati njegovu dužinu. Nastojeći prepoznati karakter jadranskog prostora, uočavajući njegovu mnogolikost i određenost što se očituje i u sferama zemljopisa,

i u sferama življenja, i u sferama izgradnje — stvarali smo podlogu na kojoj jedino možemo saznavati kakve zahtjeve taj jadranski prostor postavlja onima što ga u današnjem trenutku dalje oblikuju. A ako iz iznesenoga možemo već formulirati bar neke od tih zahtjeva, onda su to ovi:

- mnogolikost jadranskog prostora traži adekvatnu mnogolikost i maštovitost u njegovu oblikovanju;
- nova izgradnja kreativno je ovisna o zatečenome i zadanom krajoliku, te mora predstavljati njegovu sintezu i njegovu ekspresivizaciju;
- ona mora uvažavati, uvjetovati i poticati različite tipove življenja što predstavljaju bogatstvo svakog prostora;
- mora voditi računa o karakteru prostorne tradicije koja je urbana po svojoj biti. To se jednako odnosi na koncipiranje velikih kao i najmanjih aglomeracija, a očituje se u dinamici i mnogostrukosti smjerova, u shvaćanju uloge aktivne prostorne praznine, i u poštovanju centripetalnosti izgradnje (ili multicentripetalnosti izgradnje) kao principa prostora zajedništva;
- mora, zatim, težiti za dosljednim podvrgavanjem cjeline i detalja istim zakonitostima;
- smisao nove izgradnje mora biti aktiviranje sveukupnog čovjekova bića;
- dosezanje takva cilja moraju omogućiti jasna težnja i interes zajednice.

Ovo nabranje razjašnjava kriterije kojima ćemo prilaziti pojedinim konkretnim suvremenim zahvatima, i na osnovi kojih ćemo nastojati uočiti daljnja pitanja što ih jadranski prostor u ovom trenutku postavlja.

II Na putu prema gradu

Kad smo prethodno govorili o bogatstvu oblika naselja na jadranskom području, i kad smo analizom njihovih struktura utvrdili ono što im je zajedničko bez obzira na veličinu — a to je njihova urbana bit — govorili smo o tom bogatstvu oblika naselja kao neposrednom rezultatu bogatih i raznovrsnih oblika življenja. Ako pogledamo što se danas na Jadranu gradi — a gradi se mnogo — prema vrstama namjene izgrađenih objekata, učinilo će nam se da su se oblici življenja veoma reducirali: i u svojoj raznovrsnosti i u svojoj gradskosti.

O novoj jadranskoj izgradnji teško bismo mogli govoriti na osnovi novih kazališta, kulturnih centara, bolnica, škola, i, zašto ne, gradskih vijećnica i ničim zamijenjenih katedrala. Nju prije svega predstavlja i sačinjava turistička izgradnja. Sigurno je da je turizam za stanovništvo postao značajan čimbenik privređivanja, dakle značajna determinanta življenja, koja razmjerno toj svojoj značajnosti mora sudjelovati u oblikovanju prostora. Ali ta grana privrede, kao i svaka grana privrede, nije sama sebi svrha: njezin udio u životu stanovništva morao bi se očitovati upravo u intenziviranju i u podizanju razine njegova vlastitog urbanog življenja. Prema tome, udio turizma u oblikovanju prostora morao bi se očitovati dvostruko: izravno i neizravno; izravno onako kako se već očituje — u hotelskim objektima i kompleksima, neizravno upravo u onim sadržajima koje smo nabrojili, a jedva da ih, novoizgrađenih, ima: u bolnicama, školama, kazalištima, kulturnim centrima, i, zašto ne, vijećnicama i katedralama. Ako se on na tom neizravnom planu ne iskazuje — a još se ne iskazuje, iako se već morao iskazati — onda to znači da je između privređivanja i smisla privređivanja došlo do poremećaja. Nije na nama da u ovoj kontekstu utvrđujemo razloge toga poremećaja: o putovima odlijevanja turističke dobiti svi znamo bar ponešto. Ali je na nama da onda konstatiramo jednostavnu istinu kako jadranska životna sredina — postajući velikim dijelom specijalizirani privredni pogon za iznajmljivanje, ili, što je još gore, za prodaju prirode i povijesti, a ne nagrađujući dobikom iz te trgovine tu prirodu i tu povijest — ne samo što postaje sredina servisnih djelatnosti, nego i servisna sredina.

To se, u ovom slučaju, ne odnosi samo na financijske aspekte problema. Oni su jasni, doslovni, pa su tako jasni i doslovni i mogući putovi njihova rješavanja. Ali postoji i drugi, unutarnji aspekt istoga pitanja, njegova psihološka razina, na kojoj se odnos turizma i življenja, pa dakle i turizma i oblikovanja prostora, također očituje kao nesporazum. Ako se stvarni život shvati kao funkcija privremenoga, umjesto da privremeni služi stvarnome i stalnome, dolazi do obrata koji u prostoru može imati teške posljedice.

Da taj zaključak ne bi ostao samo verbalna konstrukcija, obrazložiti ćemo ga jednim gotovo simboličnim primjerom. Kad se večer spusti na Dubrovnik, nad njim ne zasinu samo krupne južne zvijezde. Na vrhu Srđa, nebeskom se treperenju pridružuju golema i blistava neonska reklama »Atlas-tours«. U početku, reklama je bila postavljena na zgradi tvrđave. Kako je tvrđava zaštićeni spomenik kulture, Zavod za zaštitu spomenika uložio je žalbu i zahtjev da se reklama skine. Tada je poduzeće »Atlas«, u svome službenom odgovoru na tužbu, iznijelo ovaj argument: neonska reklama ne utječe na izgled spomenika kulture, jer se reklama ne vidi danju, a spomenik se ne vidi noću. Usprkos toj neonski blistavoj logici i antologijskoj formulaciji natpis je ipak premješten, ali ne odviše daleko. Sada sjaji na objektu žičare koji nije spomenik kulture, pa Zavod za zaštitu spomenika nema prema tome nikakvih ingerencija da se njime dalje bavi.

A prave dimenzije pitanja zapravo uopće nisu načete. Jer više je nego očito da nije riječ o fasadi jednog povijesnog spomenika: riječ je o sveukupnome liku Srđa, o sveukupnoj panorami Dubrovnika, o cjelovitom prirodno-povijesnom krajoliku, najdragocjenijem u Hrvatskoj i jednome od najdragocjenijih na svijetu. Logično je da ta prirodno-povijesna dragocjenost bude baza turizma. Ali nedopustivo je da postane postament jednoj turističkoj naljepnici. Da na vrhu Srđa jednako golemim i jednako svijetlećim slovima piše »Libertas«, bilo bi to onoliko neukusno koliko je neukusno što atensku Akropolu svakih nekoliko minuta naizmjenično obasjavaju crveni, zeleni, žuti i bijeli reflektori. Ali »Atlas-tours« nadilazi granice neukusa. Kako zapravo kvalificirati to da jedno poduzeće cijeli lik Dubrovnika upotrebljava kao svoju oglasnu ploču, da cijelu njegovu povijest i sadašnjost kruni svojom propagandnom porukom? Služi li »Atlas« Dubrovniku, ili Dubrovnik »Atlasu«? Drugim riječima: služi li turizam prostoru, ili prostor turizmu?

Turizam se neposredno tiče dviju kategorija ljudi: svojih »proizvođača« i svojih »potrošača«. Što bi on imao značiti prvoj kategoriji, u ovome smo napisu već rekli. A što bi imao značiti drugoj kategoriji, moguće je ustanoviti tek pošto se poblize razmotre njegova narav, njegovo značenje i njegove mogućnosti.

Turizam je izraz masovnog poriva za mijenjanjem sredine. Jedan je razlog toga poriva želja za bijegom iz vlastite sredine; to je, dakle, razlog evazije, ili, nazovimo ga momentom pasivne negacije. Drugi je razlog želja za upoznavanjem novih sredina; to je, dakle, razlog in-vazije, ili, nazovimo ga momentom aktivne afirmacije. Između bijega i upoznavanja, pasivnosti i aktivnosti, negacije i afirmacije kreću se dakle zahtjevi što ih turizam, crpeći ih iz življenja, postavlja i nameće prostoru. Ukoliko uzima u obzir samo prvi motiv, približuje se području kiča, to jest svega onoga što pasivno prianja uz tuđu bit, a ne doseže vlastitu. Ukoliko više uzima u obzir drugi motiv, toliko više postaje mogući čimbenik kulture.

Turistička izgradnja, prema tome, također posjeduje te dvije mogućnosti. Ili potiče zaborav, ili osvještjenje. Ako računa jedino na zaborav, to se nužno očituje i u njezinu odnosu prema prostoru u kojemu izrasta: ona je tada ravnodušna prema njegovoj duši, prema slojevima i pečatima njegova življenja; ona ga ne tumači, nego ga naprosto prikazuje kao sliku. Opasnosti »turistikacije« mentaliteta i jesu u tome što mogućeg sudionika svode na promatrača, i što prostor ispunjaju pasivnim promatračnicama. Umjesto sredine sadašnjeg življenja, oblikuje se sredina promatranja svoga bivšega življenja. Takav je slučaj gotovo svih većih »turističkih« gradova na jadranskoj obali, koji rastu pribrajanjem pasivnih kapaciteta oko aktivne stare jezgre. A ta jezgra ne samo što i dalje nosi sav teret gradskosti jednoga povećanog tkiva, nego se i guši u tome gledalištu što neprekidno raste. Dovoljno je pogledati Dubrovnik koji već danas djeluje poput bespomoćnog oraha u sve jače i jače stegnutim kliještima, i prisjetiti se najnovijih projekata turističke izgradnje na još preostalim slobodnim površinama poteza Ploče—Sveti Jakov, posebno predjela Biskupije.

Ustanovili smo, međutim, da turizam nosi u sebi i mogućnosti afirmiranja kulture, i da turistička izgradnja postaje doprinos prostoru ako preuzme na sebe ulogu njegova tumača i prijenosnika spoznaje o njemu. Budući da se upravo u turističkoj izgradnji najjače očituju i procesi zaborava i procesi osvještjenja, i da ta izgradnja sačinjava najveći dio svega što se na Jadranu podiže, primjerima s njezina područja najbolje ćemo upoznati ono što je i svrha ovoga napisa, to jest, stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor.

Mnogolikost jadranskoga prostora traži adekvatnu mnogolikost i maštovitost u njegovu oblikovanju; tako smo bili formulirali prvi zahtjev što ga jadransko područje postavlja graditeljima. Kad bismo u ovom napisu mogli pobrojiti sve što je po Jadranu izgrađeno u posljednjih četvrt stoljeća, ustanovili bismo da većina onoga što je u ranije vrijeme toga razdoblja podizano o navedenom zahtjevu nije vodila računa. Od Istre do Cavtata radilo se o sličnim kubusima, koji su naprosto ponavljali standardne tipove gradskih stambenih zdanja, možda malo modificiranih fasada, s obzirom na klimu i na trgovinu vidikom. Došlo je do loma ne samo u odnosu na stoljetnu graditeljsku tradiciju, nego i u odnosu na noviju, međuratnu graditeljsku tradiciju. Jer ona je u djelima i projektima arhitekata tzv. »zagrebačke škole«, pa čak i arhitekata iz drugih sredina (spomenimo primjer arhitekta Dobrovića i njegov hotel na Lopudu) svjesno postavljala i rješavala pitanje odnosa zatečenog krajolika i suvremenog zahvata u nj. Lom je, uostalom, karakterističan i za ostala naša područja, a ne samo za jadransko, i trajao je kao faza izoliranosti od suvremenih kretanja u svijetu, kao pukotina u modernitetu. Kriza moderniteta iskazala se na Jadranu upravo kao kriza razumijevanja tradicije. Ali dok se već pedesetih godina počinju razrješavati ideološki nesporazumi, njihovu negativnu ulogu nastavljaju financijski aspekti problema, pa brzina i jeftinoća, ekonomičnost pod navodnicima, bar djelomično uzrokuju bezlično i ravnodušno građenje. Ne bismo o tome govorili da i neki najnoviji objekti, kao što su na primjer hotel »Alan« u Starigradu kod Zadra, hotel »Punta« u Vodicama ili hotel arhitekta Moravca u Makarskoj, ne produžuju istu liniju do dana današnjega. Iako su sva tri objekta različite arhitektonske vrijednosti, nešto im je zajedničko: potpuna ravnodušnost prema krajoliku u kojemu se nalaze. Ali dok se pasivna ravnodušnost očituje u bezličnosti njihovih volumena, aktivna i ugrožavajuća ravnodušnost proizlazi iz njihovih proporcija, koje svojom

golemošću bezobzirno vrijeđaju mjerila okolnog krajolika. Hotel »Punta« u Vodicama zacijelo je, kao arhitektura, najkvalitetniji i na nekom raskršću Držiceve i Proleterskih brigada sigurno bi funkcionirao bolje od onoga što sada tamo posjedujemo. Ali u Vodicama znači obezvređenje naselja i odviše grubu dominantu u sveukupnom pejzažu. Hotel arhitekta Moravca u Makarskoj možda uspješno i ekonomično rješava zadanu funkciju (spavanja, hranjenja, razbibrige, usputnog promatranja okoline), ali se prema Makarskoj, prema njezinim i podbiokovskim mjerilima i morfologiji, svojim golemim tupim kvadrom odnosi više nego neprijateljski. Taj je objekt za autora to teži poraz što je bliže ostavio drugačije dokaze svojih mogućnosti: u istoj Makarskoj podigao je izvrstan mali autobusni kolodvor, koji je mjerilom, razvedenošću volumena, plastičnom artikulacijom betonskog pokrova, intimnošću popratnih restoranskih i ostalih sadržaja, efektним uklapanjem i očuvanjem vegetacije, doista znao i shvatiti i obogatiti tkivo grada. Hotel »Alan« u Starigradu razlikuje se od prethodnih time što se ne nalazi unutar naselja prema kojemu bi trebalo imati obzira; ali zato — a provjeravali smo to na brojaču automobila — njegovih deset katova apsolutno dominira pejzažem petnaest kilometara pri dolasku i petnaest kilometara po odlasku, dakle ravno trideset kilometara. A ta je tridesetkilometarska dominanta ujedno ispodprosječna arhitektura: spomenimo kao dokaz samo jedan detalj. Kad se hotelu prilazi s magistrale, prizemni spojni trakt visokog i niskog dijela objekta iskazuje se kao puni zid s malim prozorima. Iza njega se, očito, očekuje unutrašnji prostor. S druge strane, međutim, nije ništa drugo nego otvoren pejzaž. U ostale detalje, čini se, nije potrebno ulaziti.

Tri spomenuta objekta — a moglo bi ih se, iste vrste, ali iz nešto ranijega doba, nabrojiti mnogo više — stavljena su na početak niza zato što u krajnjoj pojednostavnjenosti sadrže neka svojstva koja se dalje mogu pratiti u složenijim oblicima. Ta su svojstva elementarni kvadratni volumeni i neprikrivena agresija na krajolik.

Kvadroidni volumeni sami po sebi nisu negativni: vidjeli smo da im je negativan predznak dala njihova disproporcioniranost. Disproporcionirani kvadroidi predstavili su nam, dakle, elementarni oblik agresije na pejzaž, a osnovni je razlog takva njihovog djelovanja u prostoru to što ti oblici odudaraju od promjenljivog, živog ritma i jadranskog pejzaža i jadranskih naselja, te što u sebi ne nose osnovnu ideju jadranskih gradbenih struktura, a to je ideja urbanosti. Tu smo ideju, u zatečenoj graditeljskoj baštini, prepoznavali od pojedinačnih objekata do gradova, a očitovala se u mnogostrukosti i dinamici smjerova kretanja, u poštovanju centripetalnosti i u shvaćanju uloge aktivne prostorne praznine. Govoreći u ovom času o pojedinačnim objektima, to znači da jadranski prostor zahtijeva njihovu ritmizaciju, to jest oblik kao iskaz ideje rasta. U tom su se smislu i počele događati promjene, te su se kvadroidni mastodonti razvijali u složenije oblike. Samo što paralelno s tom pojavom nije uvijek dokidana disproporcija: umjesto jedne predimenzionirane mase građene su nakupine disproporcioniranih krakova. Dovoljno se prisjetiti primjera osmokatnog hotela »Lafodia« na Lopudu (arhitekata Frke i Janjića), koji doduše nije više elementarni jednostruki kvadar, nego je raščlanjen u dva nešto slobodnija oblikovna bloka; ali toliko neprimjeran i beščutan u proporcijama da se njegovom izgradnjom gradić Lopud može smatrati definitivno upropaštenim.

Isto vrijedi za hotel »Medena« kod Trogira, djelo arhitekta Buškariola. U izvedbi tog objekta došlo je, doduše, do niza promjena, i sama je povijest njegove izgradnje paradigma investitorskog terora. Promjene se odnose na doduše važne elemente pomaka lokacije i izmjene detalja oblikovanja, ali su ipak nebitne u odnosu na osnovnu koncepciju. A to je koncepcija strahotne mase koja nikakvim razdvajanjem u dva dijela, nikakvim spojnim potezom kućica s krovovima »na četiri vode«, nikakvom stepeničastom artikulacijom fasade ne postaje nešto drugo od onoga što jest. A to što jest spomenik je jednoj tuđoj politici primanoj s nedovoljnim otporom, jednome duhu koji je stran jadranskom prostoru i jednoj eri nesmiljene eksploatacije. Dogodilo se da je hotel »Medena«, neizravno, svojim duhom i oblikom, postao spomenik onome što smo svi poznavali kao »trogirski slučaj« ili kao »slučaj Medena«.

Treći srodan primjer koji bismo htjeli spomenuti jest hotel »Minerva« u Podgori, beogradskih arhitekata Žanka i Nešića. On je već mnogo složeniji od prethodnih i uključuje neka nova pitanja. Njegov volumen raščlanjen je ne samo zato da bi se razbila preteška masa (faktor reakcije), nego i zato da bi se stvorio dojam aglomeracije (faktor akcije). U tu

svrhu arhitekti operiraju čak i elementom, nazovimo ga tako, »zarotiranih orijentacija«. Stepenasta fasada, koju smo kao oblik šminkanja volumena već susreli u hotelu »Medena«, javlja se ovdje s nešto više logike, jer objekt leži na kosom terenu. Pa ipak, usprkos svemu, ne ulazeći ovaj čas u detalje njegova oblikovanja (prema kojima bi se taj hotel mogao preliminarno nazvati »hotelom krnjih zuba«), treba reći da s obalne strane raste u visinu od četrnaest nivoa, a to je, s obzirom na Podgoru, nešto odviše i uz pozadinu Biokova.

Da ne nabrajamo dalje brojne slične primjere, izvedimo iz ovih neke zaključke. Želja za razbijanjem preteškog volumena napokon se danas ogleda u sveukupnoj jadranskoj izgradnji. Ona, kako smo primijetili, s jedne strane tek razara jednostavnost negativiteta, katkada ga pri tom umnožavajući. S druge strane nastoji ostvariti nove vrijednosti.

Prvo prilagoditi zdanje krajoliku (ovdje još govorimo o njegovim jednostavnim fizičkim datostima): na kosome terenu graditi terasasto (poput Bregovca u Rapcu, Perkovića u Primoštenu, Čičin-Šaina i Vinceka u Dubrovniku, i tako dalje); na slobodnom terenu umnogostraniti objekt i tretirati ga kao plastiku u prostoru (poput De Luke u Poreču, Emilija u Klenovici i tako dalje). Drugo, istim raščlanjenjem volumena sugerirati ideju rasta, postići dojam objekta-aglomeracije, a to, čak i kad je riječ o prostoru prethodno nedotaknutom od ljudske ruke, znači sugerirati čar nataloženog vremena.

Dakako da u tome ima uspješijih i manje uspješijih slučajeva; terasasta izgradnja, uostalom, postala je jadranska manira, i kao spasonosnoj formuli utječe joj se možda i previše autora. U danom trenutku, naprama kocki i kvadru, sigurno je bila korak prema ispravnijem pristupu prostoru. Ali danas tako uspješno živi i razmnožava se upravo zato što je, na nešto višem stupnju standarda, podržavaju isti oni faktori koji su podržavali i kocku: takozvana ekonomičnost izgradnje. Ta terasasta, cikuratska morfologija ipak predstavlja samo iluzionizam strukture rasta. Treba se nadati da će u narednoj fazi razvoja kao rješenje biti općenitije prihvaćene prave strukture rasta.

Samo raščlanjivanje volumena ne mora zadovoljiti izrazitu želju za postizanjem dojma objekta-aglomeracije. Fasade terasastih objekata (dakako da riječ »fasada« prestaje značiti nešto plošno) još uvijek mogu svojom monotonijom djelovati statično i u vremenskom smislu jednodimenzionalno; bar iz nekih vizura. (Spomenimo dubrovački hotel »Libertas« arhitekta Čičin-Šaina, koji sa Danača djeluje poput kanalske rešetke.) Stoga se kao posebna tema pojavilo artikuliranje fasade koja sudjeluje u sugestiji objekta-aglomeracije.

Govoreći o toj temi, nemoguće je zaobići pojedine hotele arhitekta Bregovca: kako »Barbaru« u Zadru, tako i »Apollo« i »Fortunu« u Rapcu. Zadarska se »Barbara«, doduše, ne nalazi u užem i gustom području grada, pa se ritmizacija i artikulacija njezine fasade odnose prije svega na nju samu i pojavljuju se kao čisti formalni problem. Ali »Apollo« i »Fortuna«, s jednako tretiranim fasadama, nalaze se u tkivu Rapca: »Apollo« je čak postao njegovo novo središte, na što ćemo se kasnije još vratiti. Fasade tih objekata funkcioniraju upravo u odnosu prema svojoj neposrednoj gradskoj okolini. Razmjeri i ritam loggia i balkona usklađeni su s mjerilom okolnih malih zdanja, dosljedna asimetrija cjeline stvara dojam spontanosti. Iluzija je dakle uspješna i gradu posve primjerena: arhitektura djeluje kao izvedenica iz okoline sve dok se promatra kao slika. Ali ako se razmotri odnos fasade i volumena, onda se mora ustanoviti da je to još uvijek aplikacija na kvadar koja s pravom strukturom objekta nema nikakve veze. Ali ako je tlocrt zdanja demantira, okolni grad je obrazlaže i potvrđuje.

Liniju razvoja kocke u složenije oblike nismo pratili s namjerom neke iscrpne dokumentacije; pratili smo je samo zbog teze o zaboravu i buđenju urbanog. Stoga se i nismo bavili pitanjem same forme; i naši primjeri tek su izbor od mnogih, izbor koji se više oslanja na tipično nego na izdvojenu kvalitetu. Ipak, ustanovimo da upravo kako jača proces »sjećanja na grad«, tako izrastaju i pojedinačne naročite vrijednosti. Dok smo, u prethodno spominjanim objektima, uočavali stanovite podvojenosti: između težnji tlocrta i mase, volumena i fasade, strukture i opne — željeli bismo sada spomenuti dva među onim zdanjima koja su, čini se, te podvojenosti uspjela nadvladati. Jedno je hotel »Adriatic« arhitekta Žnidarca u Opatiji, a drugo je hotel »Plat« arhitekta Kušana u Platu. Među njima, doduše, postoji bitna razlika: »Adriatic« je gradski hotel, dok se »Plat« nalazi u gotovo slobodnom pejzažu. Ali i jedan i drugi afirmiraju svoju funkciju: to više nije ni bezlična ni našminkana arhitektura. Osim toga, oba jasno iskazuju svoju strukturu: iza izlomljene fasade ne stoji više

ravan hodnik s ortogonalno pridruženim ćelijama. Raznoliki sadržaji »Adriatica« doveli su do ekspresivne modelacije toga objekta, koji plastičkim i optičkim bogatstvom nedvojbeno funkcionira kao živ i animirajući element u tkivu grada. Specifičnoga grada, doduše: ali i to, i pitanje unutrašnjosti ovoga i drugih zdanja, ostaje pitanje jednoga narednog poglavlja.

Čini nam se da hotel »Plat« arhitekta Petra Kušana zavređuje posebnu pažnju. To je hotel velikoga kapaciteta (sedam stotina ležajeva) koji je, uz uvjet da još uvijek ostane objekt a ne naselje, do krajnje mogućnosti raščlanio svoju masu i ostvario sigurno najvišu točku »aglomeracijskog iluzionizma«. Diverzifikacija elemenata, u tlocrtu, volumenu i opni, bar po iskustvu autora ovoga napisa, nigdje na Jadranu nije tako dosljedno provedena u jednoj jedinosti zadržanoj i zaokruženoj cjelini. Unutrašnja struktura bogatih i raznosmjernih tokova kretanja, različitih kutova, izmaka, dinamike otvorenih i zatvorenih prostora, diferenciranih površina i plastifikacije svega onoga što inače beskrajnom monotonijom stvara predodžbu hotelskog prostora kao hladnog, neprirodnog i otuđenog (npr. detalji hodnika) — potpuno se očituje na vanjštini zdanja; a svi elementi obrade te vanjštine opet su do maksimuma diverzificirani, ostajući u granicama strogoga sistema teme s varijacijama: prozori, plitko uvučeni prozori, dublje uvučeni prozori, pune ograde, ograde-okviri, ograde-cvjetnjaci, i tako dalje. Na taj ćemo se objekt još vraćati u vezi s nizom drugih pitanja. Također, izričući mu pohvale, treba reći da u cijelome ovom napisu nismo ušli u uspoređivanje s graditeljstvom u svijetu, u odmjeravanje općih mjesta i izvanjskih utjecaja. Za ovu svrhu to ne smatramo važnim. Pa tako ni za mjerenje vrijednosti djela arhitekta Kušana: važno je što je on uložio maksimalan napor da gotovo nemoguće velik objekt uskladi s mjerilima krajolika, a sam taj princip usklađivanja doveo ga je do objekta kao sugestije spontanog rasta, kao natuknice grada. Došli smo do točke u kojoj, nakon teme »iluzionizma aglomeracije«, naša tema može postati prava aglomeracija. Ne bismo u ovom slučaju uzimali u obzir mnoga tzv. »paviljonska naselja« što se možda sas-toje od više zdanja, ali ne posjeduju urbanu strukturu. Usprkos svim definicijama Ujedinjenih naroda kako je grad »naselje koje nadilazi dvadeset tisuća stanovnika«, ostajemo čvrsto uvjereni da grad nije pitanje količine, nego kakvoće. O toj kakvoći već smo opširnije govorili.

Kad je riječ o »turističkim naseljima«, veličina je, štoviše, obrnuto proporcionalna s gradskošću: jer se veličina redovito dobiva pribrajanjem pasivnih kapaciteta. Što je naselje manje, postoji veća mo-

gućnost i vjerojatnost da će njegovi »društveni punktovi« zadovoljavati i pokrivati sveukupno tkivo. Tipičan je dokaz za tu tvrdnju naselje »Girandela« kod Rapca arhitekta Bregovca i suradnika. Jedan središnji objekt sažima u sebi sve društvene sadržaje (to jest restoranske, kupovne i zabavne). Svi su ostali objekti spavaonice. Riječ je dakle o negativnoj shemi grada koja se, tko zna iz kojeg Južnog Zagreba, vratila na jadransko tlo. Među-prostori su, doduše, ispunjeni vegetacijama, i jednim drugim sadržajem osmišljavaju sveukupni kompleks: pa, ipak, ostaju samo pasivne praznine. Ako se razmotri shema kretanja, ona je za svakog pojedinca veoma siromašna; postoje samo dva moguća smjera: soba—plaža i natrag, soba—društveni centar i natrag. Množina stanovnika shvaćena je samo kao negativan faktor, iz kojega proizlazi tek nastojanje za iluzijom (ionako nemoguće) izolacije. Nije iskorištena kao pozitivan poticaj.

Sjetimo se sada jednog drugog, veoma poznatog, primjera: »Uvale Scott« arhitekta Emilija. Ne ula-

zeći ovaj čas u njezine morfološke specifičnosti i u problematiku koju one otvaraju, razmotrimo samo njezinu shemu kretanja. Umjesto monocentrične zvijezde, to je bogata i složena struktura s nizom žarišta privlačnosti, a prostori između tih žarišta nisu ni na trenutak pasivni, štoviše, težište kretanja u naselju nije objekt, nego element koji smo odredili kao jednu od temeljnih oznaka gradskosti: aktivna prostorna praznina, prostor zajedništva, trg. Daljnji primjer zanimljiv za ovu temu jest skromno, jednostavno, arhitektonski nepretenciozno, pa čak i »kičersko« naselje kluba »Méditerranée« u Pakoštanima. To naselje također inzistira na mogućnostima izolacije pojedinca, ali shema kretanja u njemu, u skladu sa sasvim drugačijim shvaćanjima i tretmanom naselja nego što je Uvala Scott, otprilike je jednako bogata i složena. Postoji u Pakoštanima i nešto još mnogo značajnije: to je jedino turističko naselje na jadranskoj obali koje kao svoje središte ima **teatar**: otvoreno-zatvoreni amfiteatar, tipični element mediteranske kulture. Na toj pozor-

nici ne pruža se pasivnim gledaocima program lake razonode, nego gledaoci sami kreiraju »repertoarnu politiku« i sami sudjeluju kao autori i izvođači. Boravak u tom naselju, na žalost naselju za strance, znači poticaj kreativnim sposobnostima pojedinca: ono što je cijele godine možda skroman hobi nekoga monotonog življenja, ovdje se provjerava kao istinski rezultat; ovdje, u krugu jednako otvorene i zainteresirane publike, postaje novi i pravi čimbenik stvarnog ljudskog zajedništva.

Uvala Scott primjer je shvaćene jadranske urbane tradicije, i tako postajući tumač jednoga tla i prijenosnik njegove kulture, pokazuje dimenzije turizma kao mogućeg kulturnog fenomena.

Naselje u Pakošanima ispunjava drugi uvjet koji smo postavili smislu jadranske izgradnje, reprezentirane turističkom izgradnjom: ono potiče bogate i raznovrsne oblike življenja i kreativne sposobnosti pojedinca.

Ali još se uvijek krećemo na području gdje smo prostor namijenjen turistu promatrali odvojeno od prostora stalnog stanovnika. Da se i u tom smislu počinje nešto događati i mijenjati, pokazuje primjer već spomenutog hotela »Apollo« arhitekta Bregovca u Rapcu. Ne ulazeći, ponavljam, u njegovu arhitektonsku vrijednost, pa čak ni u poneke urbanističke detalje (kao što je zaleđe toga objekta, to jest interpretacija kraja uvala), ipak se mora istaći neosporna vrijednost njegove ideje. Hotel je zaposjeo najvažnije mjesto u gradu. Ali on to mjesto nije otuđio: u njegovu sklopu ne samo što se oblikovao centralni trg naselja, nego su uključeni i ostali gradski sadržaji (dućani za opću opskrbu, samoposluživanja, ljekarna, kavane i tako dalje). Treba spomenuti da nije slučajno što se takvo oblikovanje središta naselja pojavilo baš u Istri, u Rapcu: sasvim nedaleko, u Raši, postoji trg koji oblikovno stoji u osnovi ovome Bregovčevom, a sigurno je jedan od najviših i najzanimljivijih dometa međuratnog urbanizma na našem tlu.

Primjer Rapca možemo smatrati primjerom sinteze: simptomom cjelovitosti života koji osporava odijeljene sfere; one cjelovitosti što se navijestila u urbanizmu jednoga Splita III, u njegovu obnovljenom zahtjevu za ulicom, za trgov i za katedralom. Završavajući njime ovaj odlomak, završavamo i liniju koju smo u njemu htjeli pratiti: od zaborava do osvještenja, liniju puta prema gradu.

III »Sada« i »ovdje«

Kad smo spominjali raniju poslijeratnu izgradnju na Jadranu, definirali smo krizu moderniteta kao krizu razumijevanja tradicije. Pri tom treba odmah dodati da je ono što se razumijeva pod pojmom tradicije uvijek rezultat selektivnog procesa. Tradicija je skup, niz, trag, linija negdašnjih moderniteta; prema tome, u pravome smislu tradicionalan može biti samo onaj tko je uistinu moderan. Ili, drugim riječima: uistinu moderan može biti samo onaj tko je kadar razumjeti i nadograditi tradiciju. Ako sada želimo načeti taj sklop pitanja, novija jadranska izgradnja pruža nam nekoliko sadržajnih i prikladnih primjera.

To je, u prvom redu, Uvala Scott arhitekta Igora Emilija. Uvalu Scott spominjali smo kada smo govorili o zaboravu i buđenju jadranske urbane tradicije. Tada smo očitili samo shemu kretanja unutar naselja, istakli njezinu dinamičnost i složenost, te uočili ulogu aktivnih prostornih praznina. U ovom nas času, međutim, zanima i stav arhitekta koji je i u samoj arhitektonskoj morfologiji pokušao obnoviti govor proteklog vremena, primjenjujući proporcije, oblike i detalje građevnog nasljeđa u stvaranju jedne suvremene arhitektonske cjeline.

Uvala Scott odviše je poznat primjer a da bismo morali ulaziti u njezine detaljne opise. Izdvojit ćemo stoga samo nekoliko momenata koji nam se čine značajnima.

Po svom smještaju uvala je, ako je tako možemo nazvati, »komparativni prostor«. Iako tiha, povučena i gotovo nedinuta, ipak uvečer, kao svoj središnji vizuelni doživljaj, ima prizor riječke rafinerije što visoko u nebo izbacuje plameni snop: sliku koju bi Jean Giono ubrojio među »najčudesnije i najvilinskije prizore današnjice«. Jedna od zgrada staroga imanja, oko kojega je Emili današnje naselje razvio, zgrada u kojoj uvečer radi disco-klub, nalazi se točno u osi vatrometa, a njezini mali prozori uokviruju ga na najsugestivniji mogući način. Pridružimo sada tome zatečenom svjetlu novoga vremena svjetlosnu igru što ju je Emili razvio u svome središnjem društvenom objektu. Od jarkog sjaja restoranskog kata čovjek se spušta kat niže, u intimnije prostore, u razinu svjetlosti svijeća; a silazeći i iz njih na rivu, ulazi u potpunu tamu, u prostor morskih zvukova. Iz te tame opet mu se otkriva plamen rafinerije, svjetlo dvadesetog stoljeća.

Ovo suptilno stupnjevanje svjetlosti, element kakav je, u smislu funkcioniranja unutar cjeline naselja, jedva gdje moguće naći, otkriva više nego išta drugo pravu temu autora. A to je prije svega tema vremena, tema usporedbi i tumačenja njegovih slojeva. Ono što je Emili na početku, kao za-

dano, i kao neposredno pridodano, zatekao, već su dva njegova biljega: staro imanje, kao ostavština prošlog — i prizor rafinerije, kao pečat najsuvremenijeg. Emilijeva je morfologija, prema tome, primijenjena u prostoru koji smo već u fizičkim datostima prepoznali kao prostor komparacije: i njezin dubok smisao nije u ponavljanju naslijeđenih oblika, nego u uspješnoj arhitektonskoj ekspresivnosti upravo toga napetog sadržaja usporedbi. Sadržaj njegova naselja ujedno je i odmak i prisutnost; i upravo ondje gdje se taj sadržaj najjače prepoznaje, i arhitektonska je vrijednost najnedvojbenija. Spomenuli smo objekt disco-kluba. Unutar staroga zdanja, od kojeg je ostala samo opna vanjskih zidova i krova, Emili je stvorio primjer najsuvremenijeg fluktuirajućeg prostora, ušavši tek takvom konstrukcijom razdiobe nivoa koja svojom lakoćom, neprikrivenom novošću i samostalnošću djeluje istodobno kao jedinstveni komad namještaja. Ondje pak gdje se — doduše rijetko — približava području imitacije (sjetimo se detalja dimnjaka dodanog upravo toj istoj zgradi), najviše se udaljuje od svoje osnovne namisli. Možemo, doduše, uzeti da je taj detalj zaštitni znak cjeline, ali i uz to još nam se uvijek čini suvišnim.

Htjeli smo zapravo reći da Emilijeva Uvala Scott nije rezultat apstraktnog stava o gradnji na Jadranu koja bi morala polaziti od naslijeđenog arhitektonskog govora. Taj se stav iskazao u posve konkretnom prostoru odgovarajući na njegov posve konkretni zahtjev. Reinterpretiranje zatečenih građevnih oblika nije shvaćeno ni ponuđeno kao neprikosnoveni recept, nego je čvrsto vezano uz karakter i mogućnosti toga komadića jadranskoga tla. Ako smo prije rekli da je nova izgradnja kreativno ovisna o zatečenome i zadanom krajoliku, te da mora predstavljati njegovu sintezu i njegovu ekspresivizaciju, onda je Emilijeva Uvala Scott sigurno primjer suvremenog zahvata koji takav uvjet posve zadovoljava.

Uz Uvalu Scott htjeli bismo svakako spomenuti i objekt Emilijeva projektnog biroa u starom dijelu Rijeke. Taj dio grada, zbog lošega stanja u kojem se nalazi, svakako mora pretrpjeti stanovite intervencije. Zgrada Emilijeva biroa, podignuta prema njegovom projektu, opet je primjer odnosa prema zatečenome prostoru, ovaj puta prema definiranom gradskom tkivu. Iako je podignuta iznova, u svojem je mjerilu i obliku posve zadržala lik dviju starih kuća koje su stajale na tome mjestu. Zadržala je čak i one arhitektonske detalje što su na tim kućama bili vrijedni, to jest portal i prozore u prizemlju. U gornjim katovima sačuvani su ritam i dimenzije starih otvora, ali su im, u smionoj kombinaciji, dani metalni — zlatni — okviri. Od dvorišta do krovova i male terase sačuvano je sve što su negdašnja zdanja na tome mjestu gradu davala.

A u unutrašnjosti je stvoren jedan od najljepših i najsuvremenijih prostora što ih naša moderna arhitektura poznaje. Kad kažem prostor, u jednini, onda to mislim doslovno: ono što se, u malim razmjerima, već pojavilo u disco-klubu Uvale Scott, ovdje je potvrđeno, i to uz namjenu koja je postavljala sigurno više teškoća. Doista je unutrašnjost cijeloga objekta jedan prostor, koji teče i prelijeva se u horizontalnom i u vertikalnom smislu, s izvanrednim stupnjevanjem i povezivanjem nivoa, s predmetima koji su do kraja polifunkcionalni te istodobno artikuliraju prostor i služe kao dijelovi namještaja, s krajnjom otmjenošću materijala i detalja, od ormara za nacрте do kvaka i vješalica. Ali neka se ovaj mali zalet u unutrašnjost Emilijeva biroa, u pravo područje »totaldizajna«, shvati kao digresija: uz napomenu da je dobar enterijerist redovito i dobar urbanist, jer je kadar shvatiti i grad kao unutrašnji prostor. Namjera je bila ustvrditi kako Emilijev odnos prema graditeljskoj baštini nije pasivan, nego stvaralački i svrhovit. Emili ne zavarava: on bira i tumači, i to maksimalno poštujući okolinu. U ovom slučaju, ono što je trebalo sačuvati nije izdvojeno zdanje, nego karakter stare Rijeke: gradskoga dijela kojega se ljepota ne sastoji u vrijednosti pojedinačnih objekata, nego u njihovoj zajedničkoj organizaciji, u rasteru uličica, u odnosima volumena, u slikovitosti zbrojenih fasada. Sve to Emili čuva, do doslovnosti, a ipak gradi izričito suvremenu arhitekturu.

Ta dva primjera kojima smo predstavili jedan oblik odnosa prema zatečenom prostoru nalazila su se u okolini što je naslijeđenim bila već obilježena. Njihova istinska modernost proizlazi iz istinskog, slobodnog i kreativnog razumijevanja tradicije. Pogledajmo sada drugi, također veoma poznat primjer, koji će nam ilustrirati drugu mogućnost suvremenog zahvata u jadranski prostor.

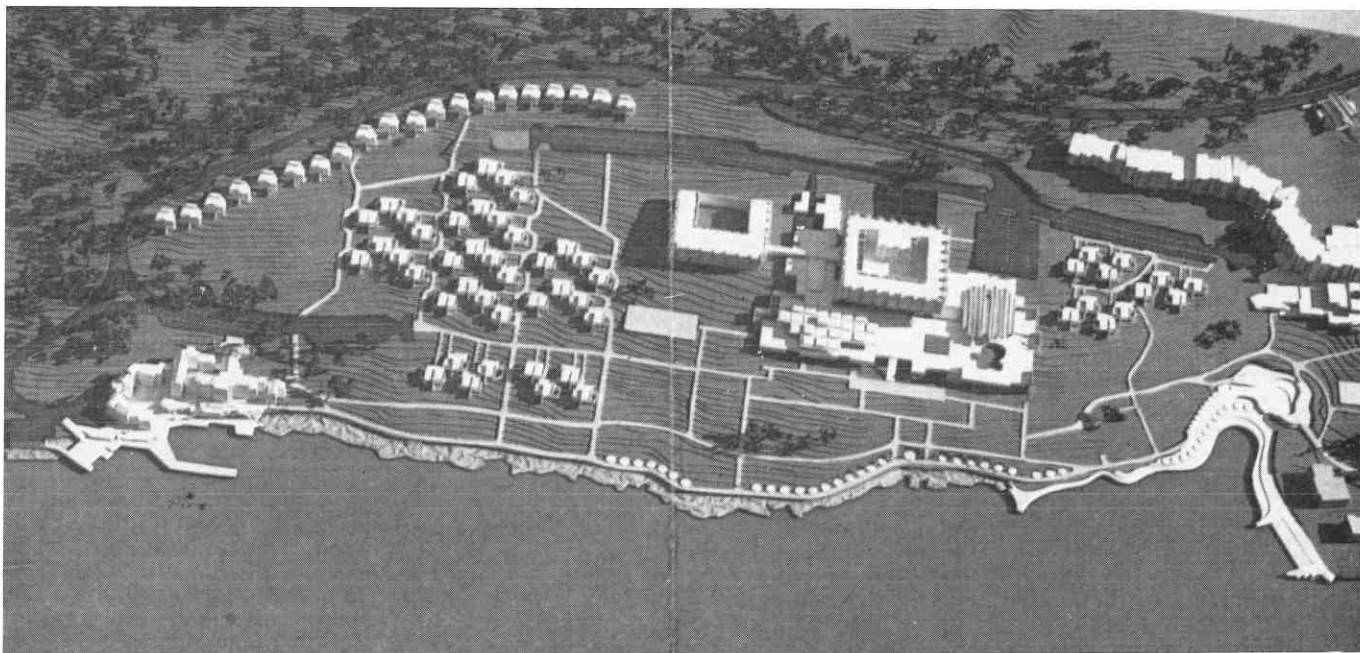
To je, dakako, kompleks »Solaris« arhitekta Borisa Magaša. Tlo na kojemu je izgrađen nije prethodno bilo obilježeno vremenom: kao podloga za kriterije gradnje nosilo je, dakle, samo svoje fizičke datosti. A te su fizičke datosti bile iznimno neprijateljske: ravan teren, siromašna vegetacija, gotovo neiskoristiva obala. Tome neprijateljskom terenu Magaš je pristupio čistim suvremenim jezikom, strogim i jasnim, čak, neka bude dopušteno reći, apstraktnim i hladnim na onaj način koji od toga graditelja čini Kauzlarića mlađe generacije. Ali upravo tako, ne podilazeći tlu što se ničim nije privrglo ni njemu, Magaš ga je iskazao na najadekvatniji mogući način. Taj umjetni ambijent, potpuno stvoren mišlju i rukom arhitekta, zapravo je priveo krajolik novoj prirodности: učinivši ga plemenitim, otvorio ga je njezovoj pravoj svrsi.

Uspirkos strogosti oblika, dio kompleksa »Solarisa« koji je Magaš izgradio neobično je intimna sredina. To je očito zasluga pažljivog oblikovanja svakog detalja, i arhitekture i okolnog pejzaža. Spomenimo samo otvorene krugove na plaži, i uopće oblikovanje plažnog prostora, zajedno s poznatim plažnim objektom u kojemu optika izvanredno redigira tektoniku. Taj plažni prostor, taj umjetni plažni prostor, sadrži zapravo u sebi sve one kvalitete koje posjeduje stara samostanska plaža na mljetskome otočiću. Ali spomenuta intimnost cjeline proistječe prije svega iz njezina sklada, a taj sklad proizlazi prije svega iz osobito pažljiva proporcioniranja. Proporcija je prvo što čovjek i nesvjesno osjeti krećući se Magaševim »Solarisom«. Postoji u njemu stanovit dojam ugodne niskoće, koja — u sklopu s dužinama — mjestimično, kao na primjer pod pergoladom, iz drugog sustava i drugim elementima napominje svojevrsne manirističke bjegove prostora. Uz te neobične i veoma osobne Magaševe proporcije značajna je i uloga svjetlosti kao oblikovnog elementa: još jedna varijanta već prije zamijećenog magaševskog inzistiranja na učincima međudnosa tektoničko-optičko.

Što znači i najmanji odmak od toga autorova definiranog govora, pokazuje treći hotel »Solarisa«, rađen još prema idejnom nacrtu Magaševu, ali s izmjenama u gradnji. »Solaris III« gubi u detaljima: a »Solaris IV« već je djelo arhitekta Colomba koji je pogrešno naučio Magaševu lekciju, gubi u proporcijama: gubi dakle sve.

Taj nemio teren, koji je pod Magaševom rukom postajao svijet plemenit i čist, investitorsko-izvođačkim igrama dopao je u druge ruke i sada iznova postaje nalik na svoj prvobitan, odbojni i pusti lik. Naselje koje iza četiri prva »Solarisa« već posve osobnom stilistikom, podiže arhitekt Colombo, ne oplemenjuje više krajolik nego ga jednostavno eksploatira. Velike zgrade, poput stambenih poteza u bilo kojemu gradu, s licima »strukturaliziranim«, a naličjima koja bi odgovarala nekoj uljuđenijoj tvornici duhana — potpuno neutraliziraju onaj pejzaž koji je Magaš uspio individualizirati. Da se i ne govori o nekim Colombovim pramašajima u detaljima, kao što je na primjer rampa jednoga gospodarskog ulaza, koja se penje umjesto da se spušta, pa tako postaje plastička dominantna okoline; ili zgrada s natkrivenim bazenom, kojega se razina nije uspjela nastaviti u tijek izvanjskoga prostora.

Ali prije nego što iz razlika Magaša i Colomba izvučemo neke zaključke, usporedimo još jednom Magaša i Emilija. Ustanovili smo da je Magaš gradio na neutralnom terenu. Ustanovili smo također da je on taj neutralan i nepovoljan teren posve suvremenim arhitektonskim oblicima, bez asocijacija na tradiciju, pretvorio u plemenit ambijent. Zadačnosti s kojima je računao bile su posve različite od Emilijevih u Uvali Scott; tako je različita i morfologija tih dvaju kompleksa. Ali su oba arhitekta postigla isti cilj: Emili je moderan jer je znao kreativno shvatiti tradiciju; Magaš je tradicionalan — to jest uključuje se u tradiciju — jer je znao biti istinski moderan. Vidjeli smo da je prostor, već prethodno obilježen vremenom, postavio Emiliju određene zahtjeve. Ali uspoređujemo li Magaša i Colomba, očito je da i najprazniji prostor postavlja svoje zahtjeve: a to su zahtjevi kvalitete. Što je krajolik neutralniji i nepovoljniji, to više traži dobru arhitekturu. Toga bi se principa trebalo držati posebno u lociranju turističkih kapaciteta. Posljedice su dvostruko povoljne: rasterećuju se sami po sebi najljepši dijelovi pejzaža, a novu vrijednost dobivaju oni koji je prije nisu imali.

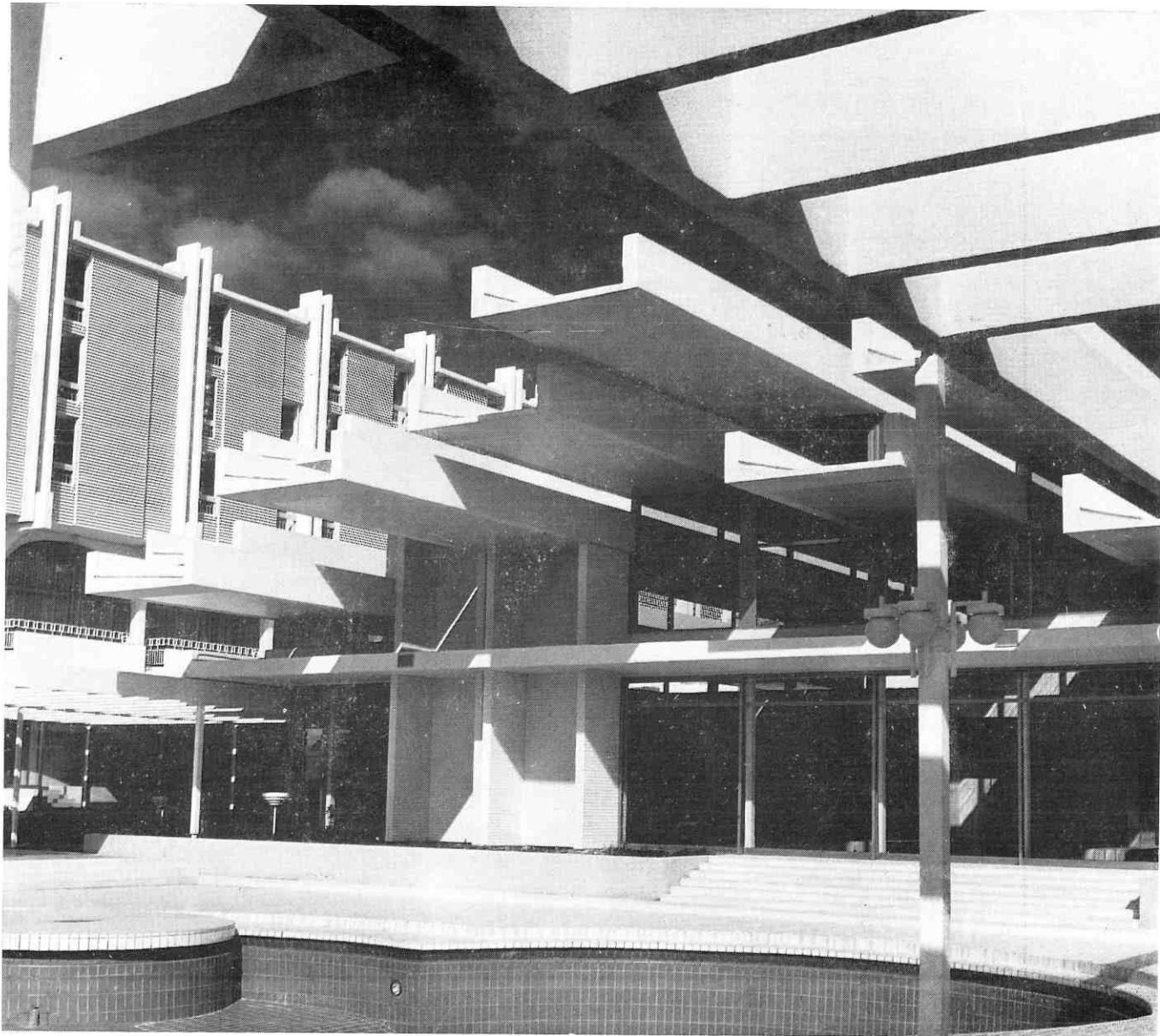

Uvala Scott i »Solaris« općenito afirmiraju dvije jednakovrijedne mogućnosti zahvata u jadranski prostor. Njihove smo razlike obrazlagali različitim podlogama i zahtjevima krajolika: ali nema sumnje da je riječ i o različitim zahtjevima stvaralačkih ličnosti. Da onaj isti čas kad iznevjeri vlastitu ličnost, arhitekt iznevjeruje i krajolik i tradiciju, dokazuje drugo i najnovije turističko naselje Magaševo, kompleks Haludovo kod Malinske na otoku Krku.

Za razliku od cjelovite Uvale Scott i cjelovitoga »Solarisa«, Haludovo sadrži pet urbanističkih modela. Uz centralni veliki hotel, s društvenim sadržajima za gotovo cijelo naselje, hotel u kojemu se u raskošnijemu izdanju i s manje snage i čistoće osjećaju odzvuci »Solarisa«, postoji još, nazovimo ga tako, višekatni stambeni niz, zatim slobodna prostorna kompozicija jednoapartmanskih prizemnih vila s vrtovima, zatim vrpca takvih dvoapartmanskih, jednokatnih vila, i napokon »ribarsko naselje« Sirena, L — kategorije, doslovna evokacija kojih stotinjak godina starog primorskog sela. Ta je vrhunaska scenografija tako uspješna i vjerna da se ne bi trebalo čuditi ako za desetak godina bude zaštićena kao primjer jadranske ruralne aglomeracije iz sedamnaestoga stoljeća.

Reklo bi se, na prvi pogled, da tako raznovrsno turističko naselje omogućuje stanovnicima i raznovrsne oblike življenja. Ali tu bismo se jako prevarili. Svaki stanovnik može živjeti samo na jedan, određen način: postoji raznovrsnost izbora, ali ta pretihodi boravku u naselju. Ono je poput grada zatvorenih četvrti, za koje se stanovnici opredjeljuju već prema platežnim mogućnostima. Neka mi oprostite arhitekt Magaš što govorim o sporednim stvarima; ali on je sanjao jedno ribarsko naselje, a ja smijem sanjati velike turističke komplekse kao ljetne škole odnosa prema prirodi, prema povijesti i prema istinskome urbanom životu.

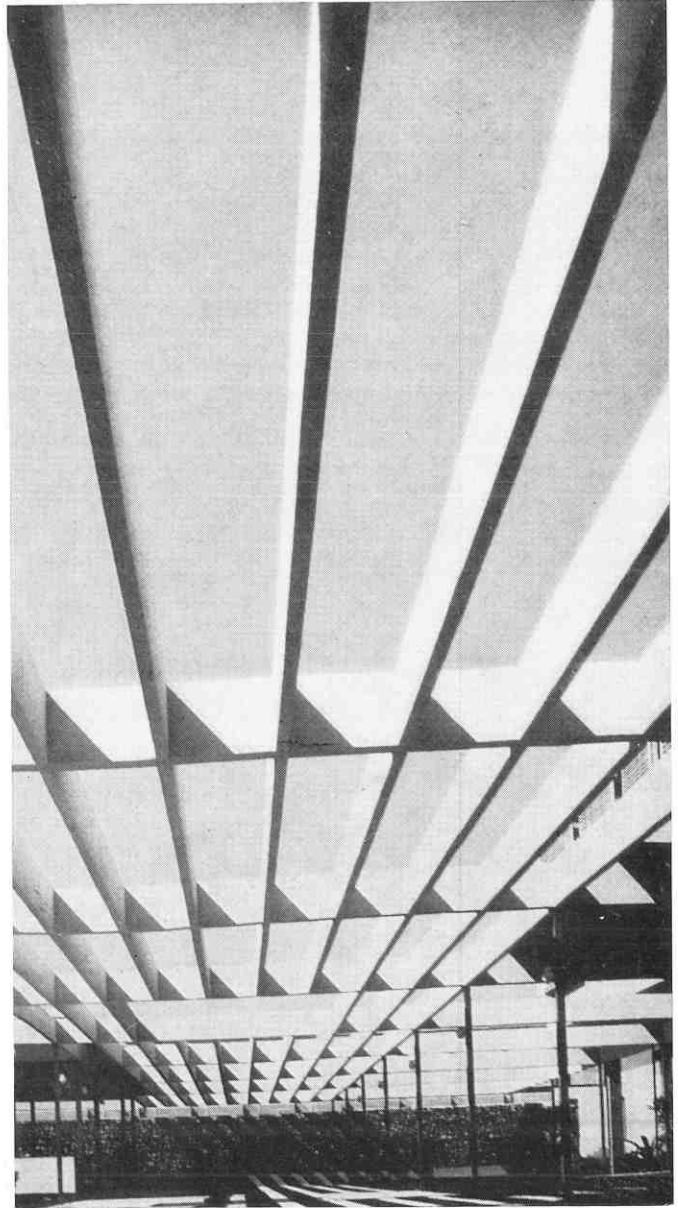
Ako se sada sjetimo onoga što smo o turizmu pretihodno govorili, onda Magaševo ribarsko naselje, koliko god bilo lijepo i skladno, po svome duhu posve pripada sferi turizma kao kiča. Ono je motivirano isključivo komponentom evazije; pripada lažnom vremenu i prodaje lažnu povijest. Njegov odnos prema tradiciji nije odnos interpretacije, nego odnos pasivnog prihvaćanja. I ma koliko načinje jedan problem o kojemu smo već nešto govorili, a to je problem turizma kao faktora spoznaje drugih sredina, života i vremena, načinje ga linijom manjeg otpora, afirmirajući stvarnost kulise. Sveti Stefan bez dimnjaka istinitiji je od Sirene s dimnjacima.

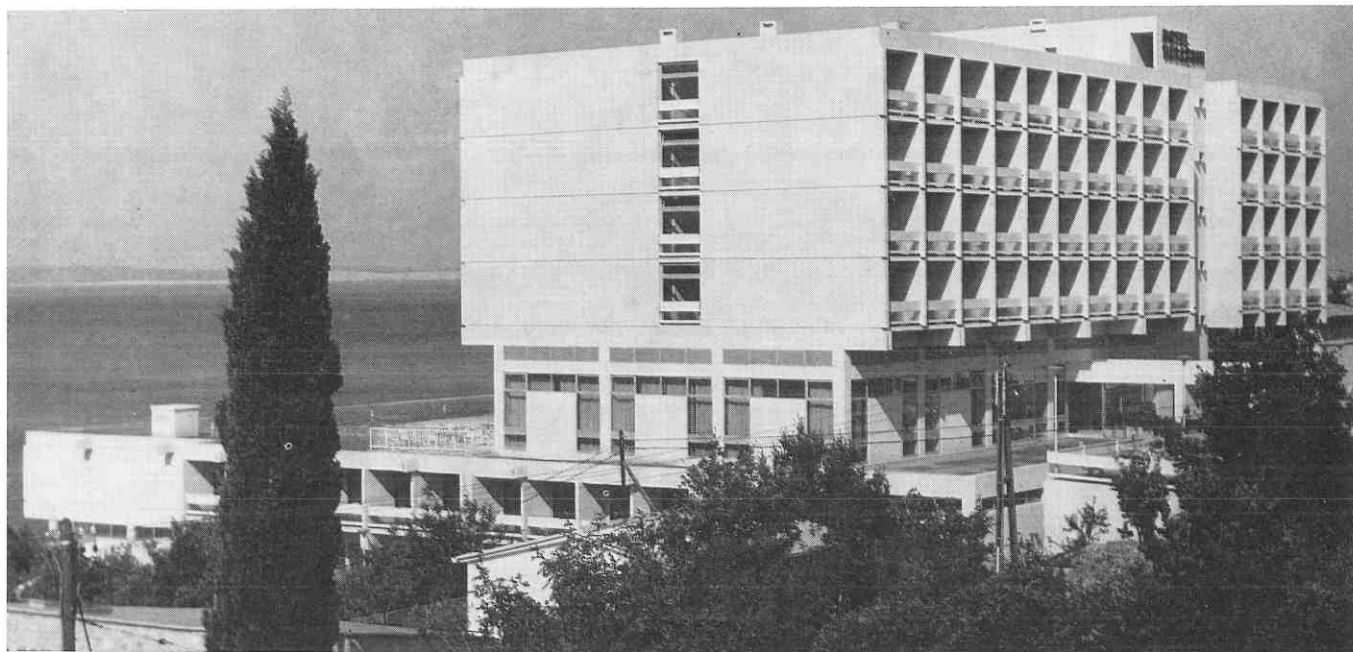

Magaš, taj čist i beskompromisan suvremeni graditelj, u takvome Haludovu morao je zatajiti i ondje gdje ne gradi lažnu povijest. I »moderni« dijelovi kompleksa slabiji su od »Solarisa«. Njihova viša kategorija i veća raskoš dovele su do stvaranja neke umjetne atmosfere dalekoistočnih američkih ambasada; dovoljno je prošetati središnjim halom središnjega objekta i osjetiti razliku od onoga profinjenog i suzdržanog šibenskog prostora. Osim što boluje od reprezentativnosti, ima i niz drugih elemenata koji ga spuštaju ispod »Solarisa«. To je horizontalni prerez vidika na more iz toga istoga hala, to je prolaz ljudi s gumenim madracima kroz njegovu svečanu stakleničku atmosferu, to je napokon pasivan potez ravnih krovova koji se pogledu iz prvoga kata umeće između mora i zdanja, to je postojanje unutrašnjeg neravnopravnog lica, to jest naličja hotela, to su, također, marokanski ili marokanizirani lukovi na spomenutom stambenom nizu... Možda je to vrsta dosljednosti u odnosu prema turizmu; možda čak i izraz neke vrste prezira prema njemu. Možda smo o Magašu, koji ne može graditi lošu arhitekturu, pa je i u ovom slučaju riječ o nečemu što je još uvijek daleko iznad jadranskoga prosjeka, govorili odviše oštro: ali drugačije se o čovjeku-paradigmi i ne može govoriti.

Ukratko, Haludovo je u odnosu prema »Solarisu« veliki nesporazum. Ne mora Magaš doživotno podnositi diktat svoje jednom stvorene morfologije; ali o morfologiji i nije riječ; riječ je o pristupu.

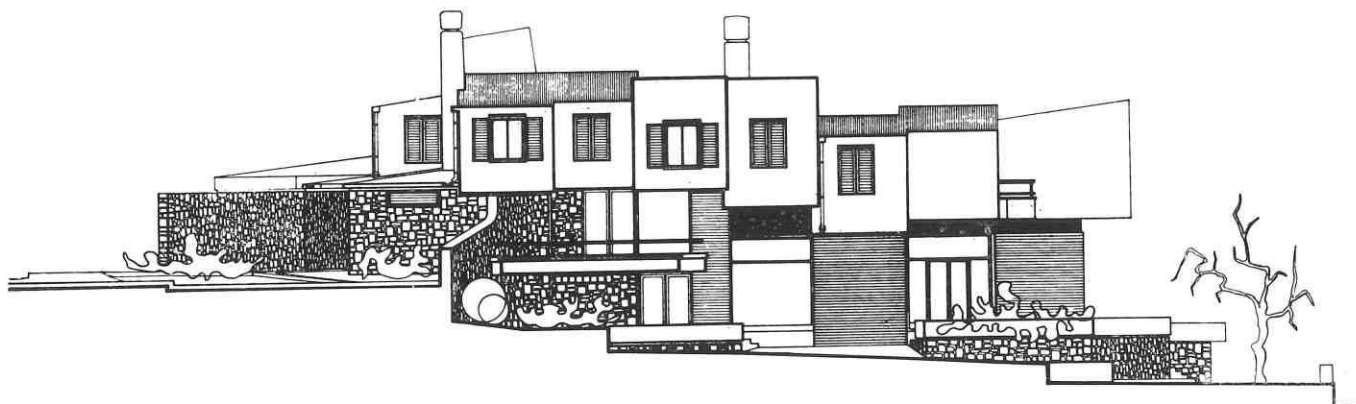
Ako se sada uoustimo u razmatranje same arhitektonske morfologije — a tri smo tipa karakteristična za jadransko područje već imali u ovim primjerima — onda moramo još jednom imati na umu da je jadranska graditeljska baština, kao uostalom i svaka graditeljska baština, nastala dugotrajnim međudjelovanjem prostora i vremena, i da prema tome, ako tako možemo reći, nije samo prostor poprimio biljege vremena, nego je i vrijeme steklo svoje prostorne pečate. Ili, drugim riječima: jadransko vrijeme prilagodilo se jadranskome prostoru, to jest: jadranski je graditeljski oblik vremenom stekao biljege jadranskoga prostora. To znači da se jadranska graditeljska tradicija formirala kao proces prostorno-vremenskog ujedinjavanja. Prema tome, oblik ne znači samo unošenje poruke vremena; unošenjem poruke vremena on mora unositi i poruku prostora; a ako unosi poruku prostora, osigurava ishod sklada. Pitanje morfologije ne može se stoga jednostavno postaviti kao pitanje izbora između »starog« i »novog«, nego kao pitanje izbora između »ovdje« i »ne-ovdje«.

Kako Jadran to pitanje postavlja na tisuće načina — na način oblika, proporcije, materijala, vegetacije, odnosa unutrašnjeg i vanjskog prostora, odnosa prema vidiku — on dakako zahtijeva i tisuću odgovora. U Poreču i u Rabu De Luca će odgovoriti pridržavajući se fizionomije građe. U središnjem objektu naselja »Ad Turres« Drago Turato suptilno će se prisjetiti oblika i razmjera senjskoga Nehaja. U nizu zdanja, od Rapca i Lošinja do Zadra, Bregovac će pokušati interpretirati sredozemnu temu atrijska, koja se i inače polako probija u suvremenu jadransku izgradnju; pri tom je, doduše, još uvijek ili pogrešno ili pasivno shvaćena (tako kod Romane Kunstelj i Ivana Križa u disproporcioniranom novome hotelu »Varaždin« u Selcu, pa čak i kod Vulina u još nedovršenim hotelima kod Vodica). Pitanje »ovdje« s posebnom se dosljednošću iskazuje u novim djelima arhitekta Ante Rožića, to jest u hotelu »Berulia« i u Turističkom centru u Brelima kod Makarske. Kad smo spominjali makarsko područje, govorili smo o hotelu arhitekta Moravca u Makarskoj i o hotelu beogradskih arhitekata Žanka i Nešića u Podgori. Razloge njihove agresivnosti u pejzažu očitili smo samo iz njihove disproporcionalnosti. Ali u oblikovnim detaljima — koji sami po sebi pripadaju suvremenome graditeljskom izražajnom inventaru — ta se zdanja oglašuju onome što smo nazvali »prostornom porukom«. Naprotiv, kod Ante Rožića nalazimo prostornu poruku; njegov ćemo hotel »Beruliju« stoga razmotriti i opširnije, pogotovo zato što će nam taj objekt otvoriti niz novih pitanja.

»Berulia« posjeduje dva različita lica: zatvoreno, kameno i tvrđavno prema sjeveru, rastvoreno i prozračno prema jugu. U samoj zamisli objekta sintetiziran je kontrast okolnoga krajolika: neprobojnog gromadnog zaslona Biokova, i blage morske obale. Zbog te osnovne ideje, zbog te osnovne dobre namjere, mogli bi se mirno zanemariti neki sitni nedostaci što ih posjetilac može uočiti. Na primjer: na prozračnoj i rastvorenoj južnoj strani pregrade među lođama tako su tanke da beton djeluje poput kartona; to je možda prejako »dematerijaliziranje« materijala. Ali prigovor gubi na važnosti kad se sjetimo Colombova dijela šibenskog »Solarisa«, gdje iverice glume beton. Druga se napomena odnosi na tendu koja je razapeta ispred južne strane objekta. Taj nas element uvodi u zanimljivu problematiku takozvane »pete fasade«, koju ćemo još posebno doticati. Da ne bi gradio trajan zaklon od sunca nad aktivnim društvenim prostorom ispred hotela, i da tako pogledu iz gornjih katova prema zelenilu i moru ne bi predmetao nepotrebnu cezuru, Rožić se utječe ovome lakom i provizornom platnenom pokrovu; ali kako taj pokrov funkcionira praktički neprestano, tako je i njegova provizornost samo prividna, a neugodna vizuelna cezura stalna. Treća se napomena odnosi na detalj bazena, koji je smješten neposredno ispred restorana i središnjeg hotelskog hala, tako da svojom izloženošću uvjetuje stanovitu sputanost ponašanja i oko bazena, i u prostoru hotela. Četvrta se napomena odnosi na tretiranje okolnoga mikropejzaža. Nema dvojbe da je u tome smislu Rožić učinio jedan od najljep-

ših jadranskih zahvata; »scenografija« plaže, stubišta gdje su pojasom zemlje odvojene betonske stepenice od kamenih ogradnih zidića — pokazuju gotovo japanski smisao za profinjen detalj. Ali su terase s borovima podzidane suhozidom onako kako se to čini u maslinicima i u vinogradima, pa je jedan element jadranskoga krajolika lišen svoje prvobitne funkcionalnosti i transponiran u područje estetike same. To, dakako, nije područje bez funkcije, nego područje nove funkcije, i u tom smislu otvara i nova pitanja. Ali neosporna je Rožićeva kvaliteta što je on upravo taj problem omjera autentičnosti krajolika i autorskog korektivnog zahvata svjesno načeo. Prije nego što nastavimo smjerom nekih problema koje nam je otvorila »Berulia«, kažimo još, u zagradi, da i njezina unutrašnjost posjeduje uočljive vrijednosti. Prije svega, to su same hotelske sobe koje kvalitetnim dizajnom namještaja i neuobičajeno slobodnim i radosnim bojama odskaču od općenite anonimnosti i otužnosti takvih prolaznih boravišta. A zatim, valja posebno spomenuti hodnike s galerijama, koji su slično bili oblikovani već u Rožićevom, De Lukinom i Salajevom »Maestralu«.

Tema hotelskoga hodnika, pa i hodnika uopće, inače je iznimno zanimljivo područje fenomenološkoga ispitivanja. Ako razvoj novoga jadranskog hodnika ide od izgubljenog pasivnog rova — kakav se još danas gradi, na primjer, u Vincekovu hotelu

»Miramare« na Lapadu, gdje se, usput rečeno, do lifta može ravno hodati stotinu i pedeset metara — onda je utješno što Rožić, De Luca i Salaj, zatim Žnidarec, a posebno Kušan u spominjanom hotelu »Plat«, aktiviraju tu komunikaciju obogaćujući je iznenađenjima smjerova, svjetlosti, plastičkim detaljima, i tretirajući je ne kao neugodno prolazište, nego i kao smisljeno mjesto zaustavljanja. Utješno je što je to prva i neposredna indikacija da će se to isto dogoditi, a pomalo se već i događa — s ulicom, to jest u urbanizmu. U vezi s jednim naoko nevažnim detaljem, platnenim pokrovom u »Beruliji«, spomenuli smo problem »pete fasade«. U vezi s njim jasno se iskazuju odnosi lažnoga pitanja »staro—novo« i pravoga pitanja »ovdje« — »ne-ovdje«. Vratit ćemo se sada nekim primjerima koji su nam pret hodno poslužili u druge svrhe. Turističko naselje »Girandela« u Rapcu: s prilazne ceste, između oka i mora prostor se iskazuje kao siva asfaltna površina; to je slika koju pružaju ravni krovovi pokriveni uvaljanim šljunkom. Turističko naselje »Ad Turres«: duhovitim rješenjem ventilacije arhitekt Drago Turato stvorio je plastičku igru krovova. Rab: u projektu za hotel arhitekt De Luca posebno je nastojao upravo na ulozu krova kao plastičkog elementa, uključujući se tako u datosti zatečenog staroga grada. Haludovo: iz bara središnjega objekta, pa sve do mora, oku se opet pruža pasivna ravna krovna površina. Brela: u Turističkom centru,

veoma zanimljivom mikrourbanističkom kompleksu, Ante Rožić posebno je brižljivo artikulirao upravo krovne fasade, služeći se motivom krova na četiri vode i pokrovom od kupa; takav pristup ima posebno značenje u tome podbiokovskom pejzažu, gdje se pogled uvijek nadnosi ukoliko je usmjeren prema moru. Plat: iako je zadržao ravne krovove, arhitekt Petar Kušan funkcionalno ih je aktivirao u okvirima svoga zdanja; svaki je od njih pretvoren u vrt, s pošljunčanim ili popločanim površinama i niskim mediteranskim raslinjem. Bilo s koje se visine pogled pružio, uvijek ima dojam da se pejzaž neprekinuto stere između zdanja i mora.

Kad bi se ovih nekoliko primjera gledalo u svjetlu dileme »staro« — »novo«, morao bi se izvesti zaključak kako jadransko područje zahtijeva kos, a ne dopušta ravan krov. Ako se razmotre u svjetlu pitanja »ovdje« — »ne-ovdje«, onda je zaključak drugačiji: jadransko područje zahtijeva aktivnu petu fasadu. Kako će aktivnost te fasade biti postignuta, pitanje je pojedine zadaće, te mašte i kreativnosti graditelja.

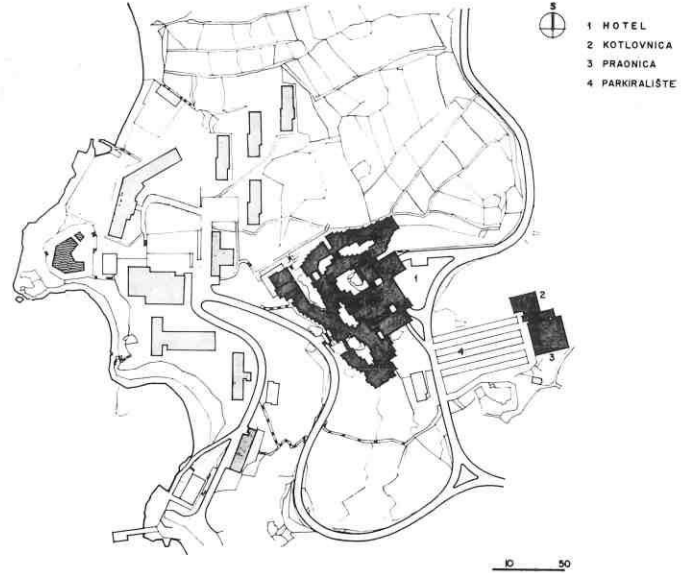
Dotičući problem pete fasade, dotakli smo problem vidika. Na početku, analizirajući automobilski kamp u Selcu i promatrajući spontano ponašanje čovjeka u krajoliku, ustanovili smo da vidik nije i ne smije biti ravnodušno pružen i usputno prihvaćen vizuelni podatak, nego motivacija svjesnoga čovjekova kretanja. Ta naoko jednostavna tema obuhvaća, međutim, mnogo pitanja: od oblika i veličine jednoga prozora do trasiranja autoputa. Ona, također, uključuje kako put po jednoj sobi, tako možda i put preko cijele zemaljske kugle. Pogledajmo stoga kroz nekoliko izabраниh prozora. Prvi nas još jednom vraća u Uvalu Scott, u mali aperitiv-bar središnjeg društvenog objekta. Čovjek koji sjedi za šankom gleda u policu s bocama i u njihove šarene etikete. Ali polica je prislonjena uz staklenu stijenu: tako je staklena stijena pretvorena u mrežu malih otvora, u dinamičnu i suvremenu »rastavljenju sliku« koju oko sabire i koju zatim traži u njezinoj drugostranoj cjelovitosti. Također je svakodnevnim predmetima — na neuobičajenoj pozadini — dana nova dimenzija, a sveukupna kompozicija ima čar mrtvih priroda nekoga metafizičkog slikarstva. Da bismo pogledali kroz drugi prozor, moramo se vratiti u Haludovo, također u aperitiv-bar na prvom katu središnjeg objekta. Čovjek koji sjedi za šankom gleda u police s bocama i u njihove šarene etikete.

I ništa više: staklena mu je stijena s vidikom na more iza leđa. Ali, kad priđe staklenoj stijeni, onda u prvom planu vidi jedan ravan krov. Treći nas prozor očekuje u Dubrovniku, u već spomenutom hotelu »Libertas« luksuzne kategorije. Najveći luksuz toga hotela slika je koja mu se pruža sučelice, a to je, neka mi bude dopušteno reći, sveta slika Danača. Hotel je sam po sebi velikoga kapaciteta, a njegov je restoran, sračunat i na vanjske goste, upravo golemih dimenzija. Kako je zdanje ukopano, tako mu je prirodno osvjetljenje moguće samo s jedne strane. Restoran je dakle velikom staklenom stijenom rastvoren prema Dančama. Ali da bi se nekako artikulirao njegov golem i dubok prostor, ispregrađen je panoima od neprozirnih staklenih pločica. Staklene su pločice intenzivno plave i tirkizne boje, pa modro more dubrovačko prema njima izgleda kao izbljedjela krpa. Panoi nisu samo okomito postavljeni na staklenu stijenu: ima ih i paralelno položenih, tako da neki sretni gosti, koji su došli u jedini prostor na svijetu gdje bi mogli blagovati s pogledom na Danče, gledaju plavo staklo i možda se prisjećaju svojih američkih kupaonica . . .

Tri su primjera svakako proizvoljna, ali ipak veoma karakteristična. Prvi je od njih kreativan i poticajan; drugi je pasivan i ravnodušan; a treći neuspjelo servilan i apsurdan. Dakako da oni u ovom kontekstu nisu uzeti zato da bi ilustrirali ličnosti svojih autora, jer to doista i ne čine. Uzeti su zato što ovako istrgnuti odlično ilustriraju tri općenita gledišta prema jadranskom prostoru. A ta gledišta nisu toliko značajna dok se iskazuju putem prozora; svoju pravu zamašnost otkrivaju kad se, na primjer, treći od njih prepozna u trasi jadranske magistrale.

U svim tim zapisima polazili smo od jedne pretpostavke: ona se, da jednom parafraziramo Marshalla McLuhana, može formulirati izrekom »prostor je poruka«. Tragom jadranske prostorne poruke pratili smo zaborav i buđenje urbane tradicije, odnose prirodnih datosti i povijesnih biljega, slojeva i govore vremena koji se zatječu i nasljeđuju, usklađuju kad se pamte i sukobljuju kad se zaboravljaju.

Bili smo pri tom daleko od svake dokumentarne iscrpnosti i sistematičnosti. Ali kako nam je na umu cijelo vrijeme bila gradnja, tako smo malo vremena posvetili razaranju. A da se ta dva čina često poistovjećuju, s posljedicama na fizičkoj i na duhovnoj ravnini, jadranski nam prostor na žalost bolno potvrđuje. Upravo smo unutrašnjošću posljednjega spomenutog objekta, koji ovom prilikom i nismo detaljnije analizirali, unutrašnjošću dubrovačkoga »Libertasa«, došli do primjera rastakanja duha jedne odmjerene i skladne sredine. Primjerom hotela »Miramare« na Lapadu, koji se gradi kao rezultat jednoga općejugoslavenskog natječaja, mogli bismo biti bačeni u ponor pesimizma i gorčine.

Primjerom cavtatskog »Ciparisa«, koji pustoši povijesnu cjelinu cavtatske uvale, ugrožava arheološko nalazište, siječe iznimno vrijednu vegetaciju, presijeca jedan poluotok i odsijeca pola jednoga brda, izigrava urbanističke planove i sve postojeće zakone, mogli bismo biti dovedeni do točke iz koje nam se jadranski prostor ukazuje unaprijed izgubljenim. Ali ako gledaš samo na bezakonje, Gospodine, tko će opstati? Uzimajući stoga opasnost kao temeljno stanje, pokušali smo gledati na izlaze, zasad individualne izlaze koji se iz njega naziru i otvaraju.

Moramo pri tom spomenuti i jedan pokušaj aktivne zaštite jadranskoga prostora: to je projekt »Hidromobilni sistem« Vojtjeha Delfina, smiona vizija plovećih boravišta koja bi jadransku obalu rastezila bar pretjerane i pogrešno locirane turističke izgradnje. Ali dok taj projekt nije u našoj sredini izazvao djelotvornih odjeka, pobudio ih je u skandinavskim zemljama, i vjerojatno će ga znati iskoristiti dalekovidniji dijelovi svijeta.

Objasnilo smo, u jednom dijelu ovih zapisa, i razloge zbog kojih smo stil i karakter suvremenih zahvata u jadranski prostor razmatrali upravo na primjerima turističke izgradnje. Preostaje nam dodati tome obrazloženju još jedan argument. Vrlo se jednostavno može primijetiti da kvaliteta društvene izgradnje utječe i na kvalitetu privatne izgradnje. Društvena izgradnja na Jadranu gotovo se može svesti na turističku, pa tako turistička arhitektura — ostavimo ovu napomenu bez predznaka — danas igra ulogu mjerila vrijednosti i onakvoga uzora kakav su nekada bile palače i katedrale. Nije stoga nimalo čudno što je, recimo, uz Uvalu Scott već iznikao niz takvih privatnih objekata koji kvalitetom nadmašuju inače katastrofalno nizak jadranski privatni graditeljski prosjek.

S ovih nekoliko završnih napomena — pošto smo uspješnije ili manje uspješno apsolvirali one zadaće koje smo sebi postavili u uvodnom dijelu, pošto smo na podlozi opće opasnosti, ustanovili pomaljanje jedne nove odgovornosti koja se izražava prije svega buđenjem sjećanja na grad, pošto smo kroz prozor pokušali vidjeti ono isto što se može vidjeti iz aviona — došli smo do posljednjih postavki naših prostornih zahtjeva: »Smisao nove izgradnje mora biti aktiviranje sveukupnog čovjekova bića; dosezanje takva cilja moraju omogućiti jasna težnja i interes zajednice.« Došli smo, dakle, do područja kojim se i završava i počinje. Ako se doista i u tome području, području društvene odgovornosti, jedna faza završava a druga počinje, onda je prostor Jadrana, taj prostor naše provjere i naše suvremene samopotvrde, otvoren prostor nade.

listopad 1971.